АЛЕКСАНДЪР ПАНЧЕНКО - ИСТОРИК НА СЛАВЯНСКАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ

ПОКОЛЕНИЕТО. Александър Панченко е роден на 25 февруари 1937 г. в Санкт Петербург (тогава Ленинград) и принадлежи към едно изключително поколение, което се формира в условията на Хрушчовското „затопляне“ (оттепель). През 1937 г. са родени и изкуствоведката Вера Лихачова, езиковедът Борис Успенски, византологът Сергей Аверинцев, писателят Андрей Битов. Поколението израства в обстановката на затопляне, става водещо, макар и неофициално, през периода на „застоя“ и навлиза в своята висока зрялост през перестроечните и следперестроечните години.

Това поколение помни и страшните години на войната. Бащата на А. Панченко - Михаил (кандидат на филологическите науки, защитил дисертация върху творчеството на Плешче) е убит на Югозападния фронт през 1942 г. Заедно с майката - Нина Тимофеевна и роденият малко преди смъртта на баща им Михаил се евакуират в Казан. По пътя влакът е обстрелван от месершмити и този епизод остава завинаги в съзнанието на петгодишния Саша.

УНИВЕРСИТЕТЪТ. А. Панченко завършва руска и чешка филология в Санктпетербургския (Ленинградския) университет и в Карловия университет в Прага. В Прага написва дипломна работа под ръководството на известната теоретичка на староруската литература Светла Матхаузерова, авторка на чудесната книга „Древнерусские теории искусства слова“ (Прага, 1976). В Петербургския университет негови преподаватели са световно известни учени като В. Я. Проп, В. М. Жирмунски, Б. В. Томашевски, жив е споменът за А. Н. Веселовски. Университетът се слави със своето традиционно силно литературознание, за разлика от Московския университет „М. В. Ломоносов“, който е бил винаги средище на изтъкнати, модерно мислещи лингвисти. Тази високопрофесионална атмосфера, насаждаща творчество още от студентски години, е добре охарактеризирана от друг знатен възпитаник на Петербургския университет - Юрий Лотман: *“Всяка лекция беше истинско събитие. Прекрасни лектори, нови идеи. Да се пропусне лекция беше срамно и страшно, на лекция ние отивахме както се отива на отдавно очаквано събитие <...> В университета стояхме до последната лекция <...> след това - в Публичната библиотека до нейното затваряне <...> И Публичната библиотека, и Университетът се отличаваха с една особеност: те бяха изпълнени с хора, които бяха щастливи, ако се обръщаха към тях и можеха да помогнат <...> След като ни “изгонваха” от библиотеката, аз си отивах в къщи <...> и разбира се, се*

занимавах цяла нощ. Ние привикнахме да спим по три-четири часа"[1].

МИТОЛОГИЯТА НА ПУШКИНСКИЯ ДОМ. Целият по-нататъшен богат научен живот на А. Панченко е неразривно свързан с Пушкинския дом, както обикновено наричат Института за руска литература (ИРЛИ). Масивната сграда на бившата митница, разположена на „Набережна Макарова", става научен център през 1905 г. В началото - като музейно-извороведско учреждение, свързано с литературното наследство на А. С. Пушкин, а по-късно и като научен институт в рамките на Академията на науките. Неговият достолепен академизъм е доловен от Александър Блок още през 1921 г.:

Имя Пушкинского Дома
В Академии Наук!
Звук понятный и знакомый,
Не пустой для сердца звук!...

А в наши дни Пушкинският дом бе пресъздаден като мит в едноименния „междутекстов" роман на един от даровитите връстници на Панченко - Андрей Битов: *"И руската литература, и Петербург (Ленинград), и Русия, всичко това - така или иначе е ПУШКИНСКИЯ ДОМ без неговия къдрав обитател"*[2].

Тук А. Панченко е последователно аспирант, докторант, водещ научен сътрудник в Секцията по староруска литература, а днес завежда Секцията по нова руска литература. Той неотклонно следва семейната академична традиция - в Пушкинския дом работят и баща му и майка му; там наскоро защити дисертация и работи като научен сътрудник и неговият син Саша[3].

Без Пушкинския дом Панченко не може да бъде почувстван и разбран.

И Пушкинският дом не може да се усети и разбере без неговите митове.

Митологията, анекдотичната култура са изобщо характерни за Петербург - върху нея израстват редица шедьоври на руската класическа литература. Героите на института са в миналото, това са директори, завеждащи отдели: Бушмин, Базанов, Йезуитов, Алексеев, Адрианова-Перец, Томашевски, Лихачов, Малишев.

---

[1] Лотман, Ю. „Просматривая жизнь с её начала..." Воспоминания. - В: Ю. М. Лотман и Тартурско-Московская семиотическая школа. М., 1994, с. 469-470.

[2] Битов, А. Пушкинский Дом. М., 1989, с. 343.

[3] Двамата - баща и син - са вече съавтори на интересна културологическа студия върху Лениновия мавзолей („Осьмое чудо света").

Спомня си как Томашевски (по това време завеждащ на Ръкописния отдел в института) му показва чернови на Пушкинови стихотворения.

„Само не ги докосвай“ - казва Томашевски с онова свещено сияние, с което русите ограждат наистина иконографския за тях лик на Пушкин. Сияние неведомо за чужденеца, който свързва руската литература преди всичко с Толстой и Достоевски.

Томашевски той смята за свой учител в няколко отношения. Най-напред го учи, че литературознанието е точна наука и че никакви ефектни словесни построения не могат да се сравнят с естетиката на една точна формулировка и ясно употребен термин. Второ - учи го на стихознание и текстология (Томашевски е родоначалник на съвременната руска текстология, самият термин „текстология“ принадлежи нему). Учи го и на нещо друго: на честна академическа и човешка позиция.

Когато в някакъв момент го изхвърлиха от Университета, той - с присъщото си огромно самочувствие - отиде спокойно да чете лекции ... по висша математика в Железопътния институт... Свърши ужасно нелепо - получи инфаркт, плувайки на три километра от брега на Черно море.

Дълги години А. Панченко е в Секцията (Сектора) по староруска литература. Неин завеждащ тогава е член-кореспондент Варвара Павловна Адрианова-Перец, игуменката на Пушкинския манастир, както я наричат всички. Строга и взискателна като учен, организатор и редактор, тя е всеотдайна в помощта си към младите (понякога тази помощ е и материална). Но Варвара Павловна е и блестящ изследовател на топиката в старорускатa литература. Книгата ѝ „Очерк и поэтического стиля Древней Руси“ (М.-Л., 1947) излиза една година преди знаменитата книга на Ернст Роберт Курциус „Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter“.

Немалко значение за Панченко има научната и човешка дружба с Владимир Малишев (1910-1976) - самотник и безсребреник, чиято единствена мисъл е събирането на стари ръкописи. В резултат на многобройните експедиции, организирани от него, в Пушкинския дом е създадено т. нар. Древлехранилище, което днес заслужено носи неговото име. В тринадесет от тях, като се започне от 1956 г. (т. е. едва 19 годишен!), участва и А. Панченко. Експедициите се провеждат в далечните северни старообрядски райони. Съпроводени са с изнурителна романтика, срещи с консервативната традиция на изконната руска старина и чувствителност, с несравнимата радост от откриването на нови ръкописи. Ето защо днес в Древлехранилището вече се съхраняват повече от 13000 ръкописа, много от които са издирени лично от Панченко.

А Малишев си отиде тихо и ненатрапчиво. Квартирата си завеща на мен, а вещите и книгите си - на Пушкинския дом.

Като Нил Сорски?

Като преподобния Нил Сорски.

В Пушкинския дом идват - да се поклонят или да работят - много видни люде (последният от тях като че ли е принц Чарлз). Те остават в устните анали на Института с някакъв показателен епизод, в който се побира цяла епоха, или с някаква грандиозна идея, на която само големите са способни. Спомня си как Роман Якобсон с характерната си искрометност отсича, че Шкловски е предал ОПОЯЗ. А през 60-те години известно време завеждащ Секцията по поетика е академик В. В. Виноградов. От многото негови идеи Панченко помни преди всичко една: да се напише фундаментална симфония на руската литература. Тогава идеята не се възприема, но остава - именно като идея.

Както внушителният проект за речник на символите (Simbolarium) на Павел Флоренски.

А. Панченко се увлича умерено от семиотиката и структурализма - само толкова, доколкото може да осмисли и допълни показанията на конкретния материал. Той даже написва няколко съвместни работи с тогавашния авангарден петербургски литературовед Игор Смирнов. После пътищата им се разделят. С Юрий Лотман пък го свързва професионалния интерес към литературата на XVIII в. и към творчеството на Пушкин.

Лотман имаше старинен пистолет, такъв с какъвто е бил убит Пушкин. Веднъж разиграхме дуела - многократно "стреляхме" ту аз, ту той, от десет крачки. Вълнувахме се силно - възпроизвеждахме една от най-трагичните сцени в руската история.

СТАРОРУСКАТА ЛИТЕРАТУРА. Отличното познаване на ръкописния материал в съчетание с теоретичната му подготовка и склонността му към обобщения дават бързо високи научни резултати. А. Панченко е може би най-младият доктор на науките в Пушкинския дом - защитава титлата само на 35 години. И съответно - книгите му излизат ритмично; макар и различни, те са логически взаимосвързани. Така е в академичните центрове с отдавна изградени правила, които някои наричат традиции. Още в първата си книга „Русско-чехские литературные связи XVII века" (Л., 1969) Панченко проявява завиден професионализъм и умение да търси и намира баланса между историята и теорията. С втората си книга „Русская стихотворная культура XVII в." (Л., 1973) той преоткрива една пренебрегвана или поне недостатъчно разработена тема - древноруското стихотворство. По убедителен начин е показано как поезията възниква като периферна проява от редакторската

дейност на т. нар. справшчици. Важно е да се отбележи, че преди тази книга Панченко издава сборник с поетични творби от XVII в. (Русская силабическая поэзия XVII - XVIII в., Л., 1970), в реномираната „Библиотека поэта“.

Третата поред книга „Смеховой мир Древней Руси“ (Л., 1976) е написана съвместно с Д. С. Лихачов (II-ро издание - 1984 под заглавие „Смех в Древней Руси“ - с трети автор - Н. В. Понирко). Тази книга е преведена на много езици, включително и на японски. Тя е своеобразна реплика на прочутата концепция на Бахтин за смеховата култура, изградена върху западен материал: оказва се, че и в такава сериозна култура, каквато е православната, пропита от „суровия дух на византийството“ (Ахматова), има място за смях. В частта, написана от Панченко, е разгледано от едно модерно гледище поведението на „Юродивите ради Христа“ - особено явление в руското православие. Симулирайки безумие по благочестиви причини, Юродивите епатират обществото и се стремят да го коригират морално.

ТОПИКАТА НА ИСТОРИЯТА. Анализът на древноруското юродство окончателно утвърждава нова насока в научното развитие на Панченко - феноменологията на руската култура, нейните топоси. Към нея вървят (от друг ъгъл) и учените, изследващи семиотиката на културата. Неслучайно най-задълбочената рецензия (на практика - статия) за „Смеховой мир Древней Руси“ пишат през 1977 г. лидерите на руската семиотика Юрий Лотман и Борис Успенски[4]; тя е включена и в немския превод на книгата в качеството на послеслов.

Силата на една култура е в нейната допълнителност, в осветляването на един проблем от различни страни.

Феноменологическият подход към руската култура и история характеризира и следващата книга на учения - „Русская культура в канун Петровских реформ“ (1984, 1996)[5]. Под формата на културологически очерци тук са събрани и концептуално обединени идеите на Панченко за спецификата на руската литература и култура в периода, предхождащ реформите на Петър I. Последователно са разкрити такива прояви на предпетровската руска менталност като историята и вечността в системата на културните ценности, старорускатa концепция за смеха и мястото

---

[4] Лотман, Ю. М., Успенский, Б. А. Новые аспекты изучения культуры Древней Руси. - Вопросы литературы, 1977, N 3, с. 148-166.

[5] Панченко, А. М. Русская культура в канун Петровских реформ. Л., 1984; Из истории руской культуры. Т. III (XVII-начало XVIII века). М., 1996, с. 11-262.

на скоморохите в нея, реабилитацията на смеха и веселието при Петър I, народният смях и антиутопията, двойничеството. Разгледани са такива категории на културата като „писател“ и „книга“, които в Петровата епоха се професионализират. Теоретичният синтез извира по естествен начин от обширния, но селективно подбран материал. Тук особено впечатлява заключителната глава „Топиката на културата“, където А. Панченко поставя изключително интересния въпрос за общите места на историята. Топосите на историята се представят от онези събития, които се повтарят периодически и носят етногенетическата мощ на един народ; благодарение на тях народите оцеляват. Един пример: такъв исторически топос за русите е заплатената с много жертви победа над врага-завоевател, при това - задължително на родна земя. Такива са битките на Куликовското поле и при Бородино[6].

Своеобразно продължение на тези идеи може да видим в издадената съвместно с Лев Гумильов книга „Чтобы свеча не погасла“ (Л. 1990). Тя е написана под формата на диалог между историка на руската култура и историка географ, може би последният застъпник на евразийството. Книгата разкрива мястото на Русия и нейната съдба в необятния евразийски геополитически и културен контекст. Лев Гумильов е един от митовете на Питер, син е на поетите от епохата на „Сребърния век“ на руската поезия Николай Гумильов и Анна Ахматова. Концепциите му за етногенезиса са причудлива смес от историко-географски наблюдения, философски прозрения и поезия. Някои го наричат учен-фантаст. Обяснението е не само в неговия поетически ген. Гумильов прекарва много години в сталинските лагери. Именно лагерната самота възпламенява у него много идеи - мащабни като безбрежните пространства на Евразия, но лишени от книги и библиотеки и съответно от рационално-критическо преосмисляне.

През късната пролет на 1992 г. Гумильов умираше бавно и мъчително в реанимацията на една петербургска болница. Медиите информираха редовно за състоянието му като за известен политик. И това носеше спотаен, страдалчески оптимизъм.

Както винаги в такива случаи, Панченко хвърли много усилия за преиздаване на книгите му, за да помага на вдовицата на Гумильов - Наталия Викторовна.

---

[6] Концепцията на Панченко за топиката на историята определено е повлияла на някои наши работи. Вж. Трендафилов, Х. Етюди по поетика на историята. Пловдив, 1994.

БЪЛГАРИЯ И ШУМЕН. Започнал своя път като славист, посветил най-значителната част от трудовете си на руската литература и история, А. Панченко - подобно на всички изтъкнати слависти - стигна и до старата българска литература. През 1976 г. той публикува проникновена статия върху естетиката на най-забележителния книжовник от Преславската книжовна школа Йоан Екзарх[7]. През 1979 г. взе участие с доклад на Международния симпозиум „Йоан Екзарх Български“, който се проведе в Шуменския университет (тогава ВПИ). На следващата година Панченко бе гост на Университета и в продължение на един месец чете лекции пред студенти от специалностите Руска филология и Българска филология, както и спецкурс за преподаватели върху актуални проблеми на съвременното литературознание. Прочетените лекции залегнаха в основите на споменатата книга „Русская культура в канун Петровских реформ“. Той написа и няколко популярни статии, които излязаха в тогавашната наша периодика. Сред тях можем да откроим статията му за облика на старобългарския писател[8]. България и Шумен останаха дълбоко в него. С редица преподаватели от Шуменския университет го свързваше човешко и професионално приятелство - той помагаше със съвети, рецензии и отзиви, като учен, редактор и приятел. Нерядко повтаряше със строга любов:

Вие, българите сте много талантливи. Но истински голяма наука ще направите тогава, когато повярвате в себе си.

Високо ценеше Пейо Димитров, за когото казваше, че е „тип на учен“. В предговора си към посмъртно издадената книга на Пейо Димитров „Петър Черноризец“ той пише:

Българският медиевист е задължително ерудит, грижливо изучил всичко, което на научен жаргон се нарича “литература по въпроса” и при това много тактичен в критическите оценки за предшествениците си. Българският медиевист е задължително познавач на ръкописите, археограф, палеограф и текстолог, който се стреми и умее да открие и опише пълния корпус на изследваните текстове. Читателят на предлаганата книга лесно ще се убеди, че Пейо Димитров великолепно владее този инструментариум[9].

През 1984 г. по настояване на своя приятел Стефан Кожухаров той публикува в сп. „Литературна история“ статия, в която

---

[7] Панченко, А. М. Некоторые эстетические постулаты в „Шестодневе“ Иоанна Экзарха. - В: Русско-болгарские фольклорные и литературные связи. Т. I. Л., 1976, с. 32-41.

[8] Панченко, А. Средновековният писател - проблем на нашето време. - Септември, XXXIV, 1981, 4, с. 148-156.

[9] Панченко, А. М. За Пейо Димитров и за неговата книга. - В: Димитров, П. Петър Черноризец. Шумен, 1995, с. 3.

прекрасно показва незабележимата наглед философия на текстовото и извънтекстовото пространство на старославянската ръкописна книга през епохата на московския и всерусийския митрополит Киприян[10].

СЛАВЯНСКАТА ЛИТЕРАТУРНА ЦИВИЛИЗАЦИЯ. Новите събития не можеха да не засегнат човек с неговата тънка чувствителност и съпричастност. Бе председател на петербургската топонимична комисия, която за град с 300 годишна история, който няколко пъти е сменял радикално своето название и топонимия, е нещо твърде важно. На няколко пъти Панченко е за кратко в чужбина - на лекциите му в Париж например присъства живата легенда на френската група „Анали“ Жак Ле Гоф. Но за разлика от ред известни руски учени, той не се установява трайно на Запад. Отказва на съблазнителната покана за професорско място в Оксфорд, отклонява и високи политически предложения. Чувства се нужен на родна земя. Може би най-ярките му изяви са свързани с телевизията - Канал „Русия“, „Останкино“, Петербургската телевизия. За момент изоставя чисто научните си проекти и влиза в ролята на общоруски проповедник. Пред една многомилионна аудитория той анализира механизмите на руската история, поведението на лица и значението на събития в техните съвременни измерения. Само за няколко години - подобно на забележителния популяризатор на православието отец Александър Мен - Панченко придоби зашеметяваща популярност. За нея допринасят и по руски откровения му тон, екологически чистият, лишен от плевелите на чуждиците език, дълбоките, но достъпно предадени мисли, артистичната категоричност на изводите. Дълги години чете лекции и води спецкурсове в Института за култура, Педагогическия институт (днес университет „Херцен“), в Петербургския университет. От 1980 г. е член на Съюза на съветските (руските) писатели.

През 1991 г. е избран за действителен член на възстановената предреволюционна Руска Академия на науките.

Трудно ли е да се говори като академик? Попитах го докато вървяхме през дивно заскрежения Кронверкски парк.

Да се говори като академик е лесно. Проблемът е как да говориш като обикновен човек, оставайки академик.

Промените в Русия през последните години подложиха на поредната проверка и преоценка традиционни културни архитипове, исторически личности и събития. Особено остри и почти единодушни

---

[10] Панченко, А. М. Русское скоморошество и философическая география книжной страницы эпохи митрополита Киприана. - Литературна история, 12, 1984, с. 20-31.

бяха нападките срещу Петър I и неговите „неорганични“ реформи, които прекъснали естествения път за развитие на Русия. Нападките се сипеха от всички страни, от всички кръгове на интелигенцията, от дясно и от ляво. Проблемът е стар, цикъл стихове, представящи Петър I като предтеча на болшевиките, пише още Марина Цветаева. „Пръв болшевик“ го нарече в един свой доклад и богословът протойерей Георгий Икономцев, прочетен на една международна конференция в Москва през 1993 г. Антипетровският патос намери израз и в изказванията на руски и чужди учени в декемврийската книжка за 1988 г. на издаваното в Париж на руски език ойкуменическо списание „Символ“. Панченко остана като че ли единственият руски интелектуалец, който открито защитаваше делото на Петър I не само като неизбежно, но и като велико[11]. Но самата тенденция го измъчваше: той страдаше и преживяваше историята.

Пред Филфака на Петербургския университет, в очакване на тролея. Зима е. Казвам колебливо:

- Всички смятат, че Петър много неща е натворил...

- Ето какво е натворил! - почти извика той и посочи енергично с ръка напред. Отляво - на фона на студеното зимно слънце сияеше в позлата Ермитажът, в средата избликваше като тънка златна струя иглата на Адмиралтейството, а още по-надясно величествено бе политнал самия Петър, обезсмъртен в мед и гранит от Фалконе.

Изпод обкованата в лед Нева се появи малко, едва забележимо течение.

Като последица от досегашните му изследвания, но и като резултат от новата му роля на проповедник и пророк[12], идва ред на бъдещата му книга посветена на славянската цивилизация. От нея

---

[11] Вж. неговото изказване в посочената книжка на сп. „Символ“. Вж. също: Панченко, А. М. Начало петровской реформы: идейная подоплека. - XVIII век. Сб. 16. Л., 1989, с. 5-16; Панченко, А. М. Церковная реформа и культура петровской эпохи. - XVIII век. Сб. 17. Спб., 1991, с. 3-16.

[12] Тук се изкушавам да спомена още един епизод. След един концерт, в полунощ, ние пихме водка пред един павилион на Невския проспект. Покрай нас преминаха група шумни скинхедс. Когато го познаха, те се спряха, вдигнаха ръце и почти в хор извикаха:

- За Россию!

Панченко стана, издигна към тях ръце като древен пророк, с развяни от студения вятър коси и брада и приглушено изстена:

- Дай Вам Бог здоровя, дай Бог.

досега са излезли само отделни статии[13] или са прочетени доклади. Но и от тях можем да видим, че Панченко развива своята идея за славянската цивилизация като цивилизация литературна, лишена от строг рационализъм, алергична към теорията, философските и икономическите учения, към технокрацията. Цивилизация на мечтите, поезията, изконната нравственост и саможертвата.

Тази книга трябва да бъде написана докрай. А ние, следовниците, колегите и приятелите на академик Александър Панченко, посвещаваме своите трудове в чест на неговото дело и на неговата 60-годишнина.

* * *

Междувременно, докато този сборник се подготвяше, академик А. Панченко бе избран за почетен доктор на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“. Покрай многото незабравими официални и неофициални срещи, успяхме да поговорим пак и върху проекта за литературна симфония: решихме тя да обхваща всички славянски литератури и да се нарича „Симфония на славянската топика“.

Славянската цивилизация живее и тя може да бъде спасена от Словото.

Христо Трендафилов

[13] Вж. например: Панченко, А. М. О специфике славянской цивилизации. - Знамя, 1992, N 9, с. 200-207.